

הרובד הבסיסי של חזקת שלוש שנים

הרב אלחנן ישראלי

מהי חזקה

חלקו הראשון של פרק שלישי במסכת בבא בתרא (במשנה), "חזקת הבתים", עוסק בעיקרו בחזקה בנכסים שאינם מטלטלים. מה היא חזקה?

למרות שברור כי חזקה היא היווצרות של איזושהי זיקה שיש לה משמעות הלכתית בין אדם לנכס מסוים ושהיא נוצרת באמצעות זיקה מציאותית כלשהו ביניהם, למעשה המושג 'חזקה' לא מוגדר במשניות במפורש. מתוך הנאמר במשניות, ובעיקר במשניות ב' וג', אפשר לנסות לדלות כמה מן הגדרות היסוד שלו:

ב. שלש ארצות לחזקה: יהודה ועבר הירדן והגליל. הנה ביהודה והחזיק בגליל, בגליל והחזיק ביהודה - אינה חזקה, עד שיהא עמו במדינה. אמר רבי יהודה: לא אמרו שלש שנים אלא כדי שיהא באספמא, ויחזיק שנה, וילכו ויודיעוהו שנה, ויבא לשנה אחרת.

ג. כל חזקה שאין עמה טענה, אינה חזקה. כיצד? אמר לו: מה אתה עושה בתוך שלי, והוא אמר לו: שלא אמר לי אדם דבר מעולם - אינה חזקה. שמכרת לי, שנחת לי במתנה, אביד מכרה לי, אביד נתנה לי במתנה - הרי זו חזקה. והבא משום ירשה, אינו צריך טענה.

האמנין והשתפים והאריסין והאפוטרופין, אין להם חזקה. אין לאיש חזקה בנכסי אשתו, ולא לאשה חזקה בנכסי בעלה, ולא לאב בנכסי הבן, ולא לבן בנכסי האב.

החזקה מופיעה במשניות אלו במסגרת של דיון בין שני בעלי דין על שייכותו של נכס מסוים. שני בעלי הדין הם המחזיק מצד אחד והמערער מצד שני. בנוסף, נראה כי תקפותה של החזקה תלויה לא רק במחזיק ובמצבו ביחס לנכס אלא גם במערער ובמיקומו הגאוגרפי ביחס למחזיק ולנכס, וכן ביחס המשפחתי והכלכלי בין המחזיק ובין המערער.

שערים

במשנה ג' מתוארת סייטואציה שנראה שפאשר להגדיר אותה בתור הסיטואציה הקלאסית של חזקה: המחזיק נמצא בקרקע מסוימת והמערער בא וטוען שהקרקע הזו שייכת לו. בהקשר זה המשנה אומרת כי למחזיק צריכה להיות טענה ברורה על הדרך בה הקרקע עברה לרשותו. ואכן במהלך הפרק בגמרא נידונים מקרים רבים שפותחים בסיטואציה עם מבנה דומה: "ההוא דאמר ליה לחבריה: מאי בעית בהאי ארעא? אמר ליה: מינך זבינתה ואכלתיה שני חזקה וכו'".

אפשר לסכם את העולה מן המשניות באופן כזה: כאשר יש דיון בין שני בעלי דין, אחד מהם שמחזיק בנכס וטוען שהנכס עבר לרשותו באופן מסוים, ואחר שמערער על בעלותו של המחזיק על הנכס וטוען שהוא הוא בעל הנכס, אם למחזיק יש חזקה בנכס - הנכס נשאר ברשותו.

כעת, לאחר שהבנו באופן כללי (אך לא שלם) את ההקשר ואת התוכן של החזקה, ניתן לשאול - מדוע זה כך? מה הגיון של החזקה? מה גורם לה לפעול בדרך שבה היא פועלת?

מנין לחזקה שלוש שנים

הסוגיא הראשונה בגמרא נפתחת בשאלה מנין לחזקה שלש שנים. במהלך הסוגיא יש חמש תשובות לשאלה זו -

אמר רבי יוחנן: שמעתי מהולכי אושא שהיו אומרים: מנין לחזקה שלש שנים? משור המועד; מה שור המועד כיון שנגנח שלש נגיחות נפק ליה מחזקת תם וקם ליה בחזקת מועד, הכא נמי כיון דאכלה תלת שנים נפק ליה מרשות מוכר וקיימא לה ברשות לוקח...

אמר רב יוסף: קרא כתיב "שדות בכסף יקנו וכתוב בספר וחתום" - שהרי נביא עומד בעשר ומזהיר על אחת עשרה...

אלא אמר רבא: שתא קמייטא מחיל איניש, תרתי מחיל תלת לא מחיל...
אלא אמר רבא: שתא קמייטא לא קפיד איניש, תרתי לא קפיד, תלת קפיד...
אלא אמר רבא: שתא קמייטא מיזדהר איניש בשטריה, תרתי ותלת מיזדהר, טפי לא מיזדהר...

שערים

התשובות השונות שניתנות לשאלת משך הזמן של החזקה, ובפרט תשובותיו של רבא¹, חושפות למעשה גם את ההגיון הבסיסי שלה, את מה שגורם לה 'לפעול'.

שתי התשובות הראשונות, שדומות זו לזו, תולות את החזקה בכך שבמשך שלוש שנים שבהם המחזיק החזיק בנכס, המערער שתק ולא מיחה בו. כיוון שאדם אינו עשוי למחול או שלא להקפיד במשך שלוש שנים שבהן אדם אחר משתמש בנכס שלו, הרי שסביר להניח כי הנכס באמת לא שלו.

התשובה השלישית תולה את משך הזמן של החזקה בכך שלאחר שלוש שנים אדם לא נזהר יותר בשטר הקניה של הנכס, ולכן הוא זקוק לחזקה שתעגן את בעלותו על הנכס גם ללא שטר, ובכך החזקה בעצם מהווה תחליף לשטר. אולם כאן נוכל לשאול: אמת היא שהמחזיק זקוק לאמצעי שיעגן את בעלותו על הקרקע לאחר ששטרו עשוי להיאבד, אולם איך החזקתו בקרקע שלוש שנים עושה זאת? באיזה אופן ומדוע החזקה בנכס למשך שלוש שנים מוכיחה או מעגנת את הבעלות עליו?

תשובה אחת לשאלה היא שאכן התשובות הקודמות של רבא לא לגמרי נידחו. אמנם אי אפשר להסביר את משך הזמן הנדרש לחזקה רק באמצעותן (בגלל קושיות אביי), אלא שהם כן מהוות את האופן שבה החזקה פועלת. למעשה, כפי שעולה גם מעצם קיומו הבלתי מעורער של מושג ה'מחאה' בתוך המערכת של חזקה, על המערער למחות בתוך שלוש שנים ואם לא עשה כן הדבר משמש נגדו. מסתבר, אם כן, כי החזקה היא מנגנון שבו יש שני מרכיבים: מצד אחד המערער לא מוחה במחזיק במשך שלוש שנים ובכך הוא מחזק את טענתו של המחזיק לבעלות על נכס, ומצד שני המחזיק עשוי לאבד את שטר הקנייה לאחר שלוש שנים והוא זקוק לתחליף.

היחסים המדויקים בין שני הצדדים הללו מתוארים באופנים שונים אצל הראשונים, ויש להן השלכות שונות בדיני החזקה. לשם השוואה נביא את דעותיהם של הרמב"ם ושל הרשב"ם.

הרמב"ם במשנה תורה בלכות טוען ונטען פרק י"א כותב:

¹ על פי תשובת ר' יוחנן, נראה כי יש דמיון מסוים בין האופן שבו שור הופך מתם למועד בעקבות שלוש נגירות. רב יוסף, למעשה לא מסביר את ההגיון אלא רק מביא מקור מן הנביא שממנו אפשר להסיק שמשך החזקה הוא שלוש שנים.

שערים

כל הקרקעות הידועות לבעליהן אף על פי שהן עתה פחת יד אחרים הרי הן בחזקת בעליהן. כיצד? ראובן שהיה משתמש בחצר כדרך שהעם משתמשים בחצרותיהן - דר בה ומשכירה לאחרים ובונה וסותר, ואחר זמן בא שמעון וטען עליו ואמר לו: חצר זו שפחת ירך - שלי היא, ושכורה היא בדרך או שאולה. והשיבו ראובן: שלך היתה ואתה מכרתה לי או נתתה לי במתנה... אם הביא שמעון עדים שחצר זו שלו היתה - הרי היא בחזקת שמעון, ואמרין לראובן: הבא ראיה שמכרה לך או נתנה לך. ואם לא הביא ראיה מסלקין אותו ממונה ומחזיקין אותה לשמעון...

במה דברים אמורים שמצריכין ראובן להביא ראיה או יסתלק - בשלא נשתמש בה זמן מרבה. אבל אם הביא עדים שאכל פרות קרקע שלש שנים רצופות ונהנה בכלה כדרך שנהגין כל אדם באותה קרקע, והוא שהיה אפסר לבעלים הראשונים שיזעו בזה שהחזיק ולא מחו בו - מעמידין אותה ביד ראובן וישבע ראובן הסת שמכרה לו שמעון או נתנה לו ויפטר. מפני שאומרים לו לשמעון אם אמת אתה טוען, שלא מכרת ולא נתת, למה היה זה משתמש שנה אחר שנה בקרקעך ואין לך עליו לא שטר שכירות ולא שטר משכונה ולא מחית בו? ...

ומפני מה אין אומרין לראובן אם אמת הדבר שמכר לך או נתן לך במתנה למה לא נזהרת בשטר שלך. מפני שאין אדם נזהר בשטרו והולך כל ימיו וחזקה שאין אדם נזהר בשטר אלא עד שלש שנים. וכיון שרואה שאין אדם ממחה בו שוב אינו נזהר:

לפי הרמב"ם, המוקד של מערכת החזקה הוא דווקא בכך שהמערער הניח למחזיק להחזיק בנכס זמן רב ולא מיחה (בהתאם לשתי התשובות הראשונות של רבא). הטענה שלאחר שלוש שנים הקונה לא נזהר בשטרו רק מסבירה מדוע לא דורשים מן המחזיק להראות את שטר הקניה.

לעומת זאת, הרשב"ם בדף ל: ד"ה "אמר רבא דינא קא"ל" כותב:

דהיכא אמרינן דמפסיד מערער בשתיקתו, היינו היכא דטעין אידך: מינך זבינתה ואכלתיה שני חזקה, דעד שלש שנים מיוזרה איניש בשטריה טפי לא מיוזרה, הלכך זה שלא מיחה והוא לא נזהר בשטרו הפסיד.

שערים

על אף שהדברים לא מפורשים כמו בדברי הרמב"ם, נראה כי מפירוש הרשב"ם כאן ובמקומות אחרים עולה כי כך בנויה מערכת החזקה: כאשר המחזיק מחזיק בנכס שלוש שנים הוא עשוי לאבד את שטרו. כאשר המערער מוחה בו בתוך שלוש השנים המחזיק יודע שעליו להיזהר בשטרו גם לאחר שלוש שנים, וממילא אין לו חזקה גם לאחר שלוש שנים ואם איבד את שטרו - הפסיד. אם המערער לא מיחה במחזיק בתוך שלוש השנים (כאשר הוא ידע שעליו למחות בכדי שלא תיווצר חזקה) - הוא הפסיד.

נראה כי לפי רשב"ם המוקד של מנגנון החזקה הוא ההחלפה של השטר לאחר שלוש שנים, כאשר הקונה עשוי לאבד את שטרו². המחאה היא רק אמצעי התגוננות של הבעלים המקוריים בכדי שלמחזיק לא תהיה חזקה בקרקע, אמצעי שהבעלים המקוריים חייב להשתמש בו בכדי למנוע את החזקה על הנכס מצד המחזיק.

חזקה מציאותית

הראנו כי החזקה היא מערכת המורכבת לפחות משני מרכיבים. אני רוצה לטעון כי קיים רובד נוסף, בסיסי יותר, במערכת החזקה, שהוא חלק מהאופן שבו היא פועלת, ושעשויות להיות לו השלכות הלכתיות מעשיות במקרים שונים.

המשמעות הלשונית הבסיסית ביותר של המושג 'חזקה' היא - הַחֲזָקָה, אחיזה בדבר מסוים. נראה כי בבסיסו של מושג ה'חזקה' ההלכתי-משפטי מונחת האחיזה הפשוטה בחפץ - אחיזה ביד או אחיזה במובן יותר רחב - החזקת חפץ ברשותי, למשל. ואכן כך מתבצעת החזקה במטלטלין, כמו שכותב הרמב"ם -

כָּל הַמְטַלְטֵלִין בְּחֻזְקַת זֶה שֶׁהֵן תַּחַת יָדוֹ, אִף עַל פִּי שֶׁהִבִּיא הַתּוֹבֵעַ עֲדִים
שֶׁהַמְטַלְטֵלִין הִלְלוּ יְדוּעֵין לוֹ. כִּיצַד? בְּגֵד זֶה אוֹ כְּלִי זֶה שֶׁבִּידָךְ אוֹ שֶׁבִּתְוֹךְ
בֵּיתְךָ שְׁלִי הוּא, אוֹ הַפְּקָדְתִּיהוּ אֶצְלָךְ, אוֹ הִשְׁאֵלְתִּיהוּ לָךְ, וְהָרִי הָעֲדִים שֶׁהֵן
יְדוּעֵין אוֹתוֹ מִקֶּדֶם בְּרִשּׁוֹתִי, וְהִנֵּתְבָּע אֹמֵר: לֹא כִּי, אֲלֵא אֶתָּה מְכַרְתּוֹ לִי אוֹ
נִתְתּוֹ לִי בְּמִתְנָה - הָרִי זֶה הִנֵּתְבָּע וְשָׂבַע הֶסֶת וְנִפְטָר:

² כך כותב גם רש"י בתחילת הפרק, דף כח. ד"ה "בית השלחין" - "...חזקתן ג' שנים מיום ליום - אם החזיק בה שלש שנים שלימות אין צריך להביא שטר מכירה, ואם ערערו עליה בעלים הראשונים וזה אומר: מכרת לי ואבד שטרי - חזקתו מועלת לו..."

שערים

אולם בעוד הַחֲזָקָה במטלטלין היא מושג פשוט יחסית, הַחֲזָקָה בנכסים שאינם מטלטלין איננה כה פשוטה, משום שאדם לא יכול לתפוס בידו או להכניס לרשותו שדה או בית. באיזה אופן, אם כן, אדם יכול להחזיק בנכסים שאינם מטלטלין? בשימוש. זהו הפתח להיווצרותה של חזקת שלוש שנים, שבה אדם משתמש בנכס מסוים לאורך זמן ובכך הוא 'מחזיק' - אוחז בו.

אנסה לחדד את ההבדל בין שתי המשמעויות או הרבדים של חזקה - המשמעות המשפטית כפי שהיא מוצגת בפשטות במשנה ובגמרא, והמשמעות המציאותית הנגזרת ומתפתחת מתוך המשמעות הלשונית. המשמעות המשפטית של חזקה מצויה בתוך הקשר של 'טוען ונטען'; בתוך ויכוח על בעלות על נכס מסוים יכול בעל דין להשתמש בה כדי להוכיח את עמדתו. היא בנויה, כפי שנתבאר לעיל, מכך שאדם מחזיק בנכס מסוים - כלומר משתמש בו ומפיק ממנו רווחים - לאורך זמן, ובאותו זמן הצד שטוען לבעלות קודמת על הנכס יודע על כך ואף על פי כן לא מוחה על השימוש בנכס מצד המחזיק, וכך לאחר שלוש שנים, כאשר המחזיק עשוי לאבד את שטרו, יש בידו 'הוכחה' חלופית לבעלות על הנכס. לעומת זאת, המשמעות המציאותית של החזקה לא מצויה דווקא בהקשר של דיון משפטי, 'טוען ונטען', שהרי הַחֲזָקָה, אחיזה, היא פעולה מציאותית שמופיעה לאו דווקא בתוך הקשר משפטי. כלומר, בניגוד לרובד המשפטי של הַחֲזָקָה, שנוצר מתוך העולם המשפטי, צרכיו ומאפייניו, הרובד הפשוט של הַחֲזָקָה נוצר מתוך המציאות והוא קודם לעולם המשפטי. טענתי היא כי במסגרת ההלכה, לרובד המציאותי של הַחֲזָקָה, לעצם הַחֲזָקָה בנכס, יש משמעויות הלכתיות שונות, ובעצם כי מדובר ברכיב נוסף של מנגנון הַחֲזָקָה.

בהמשך אנסה להראות איך המשמעויות האלה מופיעות במהלך הפרק. הטענה שאני רוצה לטעון היא שדווקא רבא, שמספק את ההסברים היותר משפטיים ומורכבים לחזקת שלוש שנים, הוא זה שתופס שעדיין ישנה משמעות להחזקה הפשוטה המציאותית, ותפיסה זו מתבטאת כמה פעמים לאורך הפרק.

מיהו המוציא מחבירו

הסוגיא בה רבא מבטא את התפיסה הזו באופן הכי מפורש היא בסוגיית שכוני גוואי.

ההוא דאמר ליה לחבריה: מאי בעית בהאי ביתא? אמר ליה: מינך זבינתיה ואכלית שני חזקה. אמר ליה: אנא בשכוני גוואי הואי. אתא לקמיה דרב

שערים

נחמן, אמר ליה: זיל ברור אכילתך. אמר ליה רבא: הכי דינא?! המוציא מחבירו עליו הראיה!

בסיפור כאן, כמו בחלק גדול מהסיפורים בפרק, המערער הוא בעליו הראשונים של הבית והוא מערער על בעלותו של המחזיק, שטוען מצדו שהוא דר בבית שלוש שנים. במקרה זה המערער טוען שהוא היה ב'שכני גוואי'. המפרשים נחלקים למה הכוונה בביטוי 'שכני גוואי', ומהי בעצם טענתו של המערער. על כל פנים, כשבעלי הדין באים לפני רב נחמן הוא דורש מן המחזיק שיברור את אכילתו, כלומר - אכילתך מעומעמת ואיננה ברורה דיה, ועליך לברר אותה. מכאן אנחנו למדים שמדובר במקרה בו טענת 'שכני גוואי' מערערת את אכילתו של המחזיק. כנגד רב נחמן טוען רבא - המוציא מחבירו עליו הראיה, כלומר - המערער כאן הוא השואף להוציא את השדה ממי שהיא נמצאת אצלו, מהמחזיק.

מהי המחלוקת בין רב נחמן לרבא? מבחינת רב נחמן כל עוד אכילתו וחזקתו של המחזיק לא ברורים מספיק השדה איננה ברשותו, וטענתו של המערער איננה שצריך להוציאה מן המחזיק כדי להעבירה אל המערער, אלא למעשה - להעמידה ביד המערער שהוא הוא המוחזק האמיתי בשדה. כלומר, ניתן לומר שהשדה בחזקתו של אדם רק לאחר שהוא עמד בכל תנאי החזקה, ואם אחד מן הפרטים לא ברור דיו - הרי שאין השדה בחזקתו בשום מובן.

לשיטת רבא, לעומת זאת, השדה נמצאת ברשות המחזיק והמערער הוא זה שרוצה לשנות את המצב הקיים. איך ייתכן שהשדה נמצאת ברשותו של המחזיק אם הוא לא עמד בכל דרישותיה של החזקה? החידושי הרי"מ שואל זאת כך -

ותמזה, אטו לא סבירא לי לרבא "קרקע בחזקת בעליה"? ואי משום דאחר חזקת ג' שנים הוי הוא מוחזק - והא על זה אנו דנים אי חשיב חזקה!

נראה כי אכן רבא סובר שגם קודם שחזקתו של המחזיק היא חזקה גמורה ובלתי מעורערת, גם כאשר אין הוכחה גמורה כי המערער יכול היה למחות ולא מיחה, הרי שעצם החזקת השדה שלוש שנים בידי המחזיק מקנה לו חזקה במובן הבסיסי. כך נראה לפרש את דברי הרמב"ן והר"ן, שמפרשים את המחלוקת בין רב נחמן לרבא בצורה דומה. כך כותב זאת הר"ן -

שערים

הפירוש הנכון דהכי קאמר ליה: אנא בשכוני גואי הואי, כלומר במקום רחוק הייתי ולא יכולתי למחות. ואמר ליה רב נחמן: זיל ברור אכילתך, כלומר הבא עדים שזה היה במקום הראוי למחות ולא מיחה כדי שתועיל לך אכילתך. דרב נחמן מדמי הא מילתא לחזקה גופא, וכשם שעל המחזיק לברר חזקתו כך יש לו לברר שהיה חברו במקום ראוי למחות, דכך כי האי גונא גוף של חזקה היא. ואמר ליה רבא: דינא הכי?! המוצאי מחברו עליו הראיה! כלומר, דכיון שזה היא עדים שאכלה שלש שנים - הקרקע החזקתו ועל המערער להביא ראיה שלא היה במקום הראוי למחות, כשם שעליו להביא ראיה שמיחה.

נראה כי הסיבה לכך שרב נחמן מדמה את ההימצאות של המערער במקום קרוב ויכולתו למחות לעצם החזקה ורבא מדמה זאת למחאה, היא שלפי רב נחמן אין שום משמעות להחזקה בנכס בלי קיומו של כל המבנה המשפטי המורכב של חזקה, הכולל את חוסר המחאה ואת הימצאותו של המערער במקום קרוב ויכולתו למחות, ולעומת זאת רבא סובר שיש לחזקה מובן יותר פשוט, והוא עצם השימוש בנכס.⁴³

³ ניתן לחדד את ההסבר על ידי הקבלה למושג החזקה במטלטלין: לדעת רב נחמן כל המבנה המורכב של חזקה קרקעות מקביל לחזקת מטלטלין, ולעומת זאת לדעת רבא עצם השימוש בקרקע מקביל לחזקת מטלטלין והמבנה המורכב של החזקה הוא תוספת על גבי החזקה הפשוטה.

⁴ אפשר לתת הסבר שונה במקצת מהסברם של הרמב"ן והר"ן לסוגיא:

מובן כי אם המערער מחה, או שלא יכול היה למחות, וכן אם לא עברו שלוש שנים, לא יעמיד רבא את השדה בידי המחזיק, משום שכחלק מהמערכת המשפטית המורכבת של חזקה אלה יחסי הכוחות - המערער מוכיח שהוא מרא קמא, כנגדו מוכיח המחזיק שאכל את השדה שלוש שנים, ועם טענה כזו יכול המערער להתמודד באמצעות הוכחה שהוא מיחה או באמצעות הוכחה שלא יכול היה למחות. אלא שכאן כפי הנראה מדובר במקרה יותר עדין, בו המערער מפקפק את חזקת המחזיק באמצעות טענה יותר גבולית, ומשום כך המצב שנוצר הוא מצב שאיננו מוכרע על פי הכללים הרגילים של עולם החזקה, ולכן אנו חוזרים לכלל הבסיסי של המוציא מחברו עליו הראיה, ובמישור הזה, על פי רבא, השדה נמצאת ברשותו של המחזיק.

לפי ההסבר הזה, רבא מסכים עם רב נחמן בעיקר המבנה של החזקה. ברור לכולם כי במקרה הקלאסי שבו מופיעה החזקה, כאשר למערער יש הוכחה שהנכס היה ברשותו בעבר, המחזיק נדרש לעמוד בכל הדרישות ה"רשמיות" של חזקה: ידיעתו של המערער על החזקה, חוסר המחאה מצדו וכדומה. כאשר החזקה לא עומדת בדרישות הללו - המנגנון של החזקה לא עובד, ובמקרה זה לרובד הבסיסי אין שום משמעות, והקרקע תחזור לרשות המערער. אולם יש מקרים מסויימים ופרטים מסויימים בתוך עולם החזקה שלגביהן בכל זאת יש משמעות כלשהי לרובד המציאותי של החזקה, גם ללא הרבדים האחרים.

שערים

מכאן שהמבנה המשפטי המורכב של החזקה הוא זה שמקביל למושג החזקה במטלטלין ורק כשהמחזיק עומד בכל התנאים המשפטיים של החזקה הוא אכן מוחזק בנכס. רבא, לעומת זאת, טוען כי גם אם המערער העלה ספק באשר לחזקתו המשפטית של המערער, הרי שהשדה עדיין בחזקתו של המחזיק במובן בסיסי יותר.

כך גם גמרא מסבירה את דעותיהם של רב נחמן ורבא בהמשך הסוגיא: רבא סובר כי במקרה זה "לוקח קאי בנכסיה" - הלוקח הוא זה שעומד בנכס שלו, במובן הפשוט ביותר. רב נחמן, לעומת זאת סובר כי ממש כשם שבעל שטר נדרש לקיים את השטר כדי לעמוד בנכס, כך בעל החזקה נדרש לקיים את חזקתו כדי לעמוד בנכס. נראה כי אין זה רק לימוד מדרך קבלת השטר בבית דין לדרך קבלת החזקה אלא יש קשר מהותי בין שטר וחזקה. לשיטת רב נחמן חזקה, כמו שטר, מתפקדת כראיה בתוך הדיון המשפטי. מעבר לכך, בתוך המערכת המורכבת של חזקה, היא בעצם מהווה תחליף לשטר שאובד לאחר שלוש שנים ולכן דרישת הקיום של השטר תחול גם עליה. וכיוון שהיא נוצרת מתוך ההקשר של דיון משפטי, הרי שאין לה משמעות קודמת למשמעות המשפטית.

חזקה לכולם או לאף אחד

סוגיא אחרת שבה אנסה לטעון כי דברי רבא מבוססים על תפיסתו זו של החזקה היא סוגיית בני חמא. סוגיא זו באה לאחר הדיון באמירתו של רב הונא - "שלוש שנים שאמרו - הוא שאכלן רצופות".

רמי בר חמא ורב עוקבא בר חמא זבון ההיא אמתא בהדי הדדי, מר אישתמש בה ראשונה שלישית וחמישית ומר אישתמש בה שניה רביעית וששית. נפק ערער עילוה. אתו לקמיה דרבא, אמר להו: מאי טעמא עבדיתו הכי? - כי היכי דלא תחזקו אהדדי; כי היכי דלדידכו לא הוי חזקה לעלמא נמי לא הוי חזקה.

תורף טענתו של רבא היא - כשם שחזקתו של כל אחד מכם איננה חזקה כלפי השני (משום שהוא לא החזיק שלוש שנים רצופות) כך חזקתכם איננה חזקה כלפי אנשים אחרים.

מה יכולים בני חמא לטעון כנגד טיעון זה? הם יכולים לטעון כי אמנם בדיון תיאורטי בין שניהם אף אחד לא יכול לטעון לחזקה על הנכס, ואולם בדיון ביניהם ובין מישהו שלישי

שערים

יש להם חזקה משותפת על הנכס (כשותפים). טענה כזו מבוססת על ההנחה כי חזקה היא תלויה הקשר, והיא נבחנת ביחס לדיון המשפטי שבתוכו "שולפים" אותה. לכן, ייתכן שבתוך דיון משפטי אחד היא לא תיחשב לחזקה, ואילו בתוך דיון משפטי אחר היא תיחשב לחזקה.

רבא מבהיר להם כי מצד החזקה, בצד הבסיסי ביותר שלה, איננה תלויה בדיון משפטי. הדרישה להחזקה רצופה בנכס איננה שייכת, לפי רבא, לרבדים של חוסר המאחה או של התחליף לשטר, אלא לרובד הבסיסי של של עצם ההחזקה העובדתית בנכס, (כלומר השימוש בו). ברובד הזה החזקה קיימת או שאיננה קיימת; אם היא קיימת אז היא קיימת בכל הדיונים המשפטיים ואם לא - היא איננה קיימת בשום דיון משפטי. כמובן שמעל לרובד זה, כאשר מגיעים לרבדים של המחאה והשטר, ייתכן כי החזקה תפעל בתוך דיון מפשטי אחד ולא באחר (נניח, כאשר בעל דין אחד מוכיח כי היה במקום רחוק ולא יכול היה למחות ובעל דין אחר לא מוכיח זאת). אבל בבסיס הרבדים הללו ניצב הרובד הבסיסי, שבו קיום החזקה הוא מציאותי-עובדתי ולא תלוי בדיון או בטענות.

בין מכר לחזקה

עוד סוגיא שבה ניתן להבין את דברי רבא על רקע טענתנו נמצאת בדף לז: לסוגיא זו שני חלקים שבכל אחד מהם נהרדעי אומרים אמירה מסוימת ורבא מתקיף אותם ו"מתקן" את דבריהם. החלק הראשון -

אמרי נהרדעי: אכלן [את האילנות] רצופין - אין לו חזקה. מתקיף לה רבא:
אלא מעתה האי מישרא דאספסתא - במאי קני לה? ! אלא אמר רבא: מכרן
רצופין - אין לו קרקע.

לשיטת נהרדעי כשהאילנות רצופין אכילה שלהם לא יוצרת חזקה. כיוון שהביטוי 'רצופין' הוא יחסי (שהרי קשה לתאר מציאות שבה האילנות רצופים ממש בלי שום הפרדה ביניהם), נראה שהכוונה היא - רצופין יותר מהמידה הרגילה והמקובלת (וכן נראה על רקע הסוגיות הקודמות בהם הוגדרה מידת הצפיפות הנורמלית לשדה אילן). אם כן, נהרדעי טוענים שהחזקה תלויה באכילת הנכס באופן הרגיל והמקובל, ובלשון הרשב"ם - "דלא אחזיק כדמחזקי אינשי". אלא שקושיית רבא, כפי שמעיר רשב"ם מיד, אינה מובנת בהקשר זה, שהרי דרכו של שדה אספסתא להיות צפוף, ואם הביטוי 'רצופין' מבטא

שערים

צפיפות מעבר למידה המקובלת הרי ששדה אספסתא הוא כלל לא צפוף. בהמשך ננסה לתת פשר לקושיית רבא.

ה"תיקון" של רבא לנהרדעי מעביר את האמירה מדיני חזקה לדיני מכר: במקרה של אילנות הצפופים יותר מן הרגיל - מכירה שלהם לא כוללת מכירה של הקרקע. נראה שטעמו של רבא דומה לטעמם של נהרדעי: אילנות שהם צפופים יותר מן המידה המקובלת לא נחשבים לשדה אילן אלא כאילנות בודדים, ולכן המוכר לא מכר את השדה אלא רק את העצים עצמם (וכך מעמיד ר' זירא את אמירתו של רבא).

אם ננסה לעמוד על עצם השינוי שעשה רבא בדבריהם של נהרדעי, נראה כי הוא פשוט העביר את שאלת הצפיפות הרגילה של עצים מדיני חזקה, שבהם הם לא שייכים לדעתו, לדיני מכר שבהם הם שייכים. מדוע רבא סובר כך? משום שבהתאם לתפיסתו הבסיסית והפשוטה של חזקה, שהיא פשוט אחיזה או שימוש בנכס, הרי שיש פחות משמעות בהקשר זה להתייחסות המקובלת בעולם לאילנות הנטועים באופן צפוף (שהם צפופים מדי, שהם אילנות בודדים ולא שדה אילן), ויש יותר חשיבות לשאלה הפשוטה - במה אדם משתמש. וכיוון שהאילנות מחוברים לקרקע וינקים ממנה, ומי שקוטף את פירותיהם למעשה משתמש בכך גם בקרקע - הרי שהמחזיק בהם החזיק בקרקע. בדיני מכר, לעומת זאת, יש הרבה יותר משמעות לאופן שבו הדבר נתפס: מכירה קבוצת אילנות שנתפסים כשדה תהיה בעצם מכירה של שדה, ואילו מכירה של קבוצת אילנות שנתפסים כאילנות בודדים תהיה מכירה של האילנות ולא של השדה (כיוון שבדיני מכר יש משקל יותר גדול לדעתם של המוכר והקונה)⁵.

כעת, נחזור לקושיא של רבא על נהרדעי. אפשר להבין את הקושיא של רבא על נהרדעי לא מתוך ההגיון שלהם אלא מתוך ההגיון שלו: בדיני חזקה רבא לא מייחס חשיבות לשאלה האם האילנות צפופים יותר מכרגיל או לא, ולכן האמירה של נהרדעי שאכילת אילנות צפופים איננה חזקה שוות ערך לאמירה שהחזקה בשדה אספסתא (שמבחינה אובייקטיבית צפופה באותה מידה) אינה חזקה.

בחלק השני של הסוגיא קורה מהלך הפוך -

⁵ ונראה כי נהרדעי שהולכים בעניין אילנות צפופים ע"פ המקובל בעולם הולכים בשיטתו של רב נחמן רבם וק"ל

שערים

אמרי נהרדעי: האי מאן דזבין דקלא לחבריה קני ליה משפוליה עד תהומא.
מתקיף לה רבא: ולימא ליה - 'כורכמא דרישקא זביני לך, עקור כורכמא
דרישקא וזיל! אלא אמר רבא: בבא מחמת טענה.

כאן נהרדעי אומרים אמירה בדיני מכר ורבא מעביר אותה לדיני חזקה. מדוע הצירוף של הקרקע לאילן שייך, לדעת רבא, דווקא בדיני חזקה ולא בדיני מכר? רבא תולה את דבריו במודל של מכירת כורכמא דרישקא, מכירה שבה מובן מאליו כי הדבר הנקנה הוא הכרום בלבד ללא הקרקע שבה הוא צומח על אף שימוש של הקונה בקרקע לזמן מסוים לצורך גידול הכרום. בדיני מכירה, עצם קיומו של מודל ידוע כזה של מכירת צמחים ללא קרקע גם כאשר הם ממשיכים לגדול בקרקע, מאפשר למוכר לטעון שכך הוא מכר את הדקל, במתכונת של כורכמא דרישקא - הדקל נמכר ללא שום קרקע. בדיני חזקה, לעומת זאת, עצם השימוש בקרקע לצורך גידול הדקל מהווה החזקה בכנס, ולכן אם המחזיק יטען שקנה יחד עם הדקל גם קרקע - תהיה לו חזקה גם עליה.

וכך מנסח הרמב"ן את סברתו של רבא -

אלא אמר רבא בבא מחמת טענה, כלומר שטוען שמכר לו הדקל וקרקעו
ובתורת מקח ירד בה לאכול הדקל לקנות קרקעו. דודאי הדקל אכילת פירות
הוא לאותו קרקע שהוא נטוע בו, והואיל ונשתמש באותו קרקע שלש שנים
באכילת פירות הדקל - יש לו חזקה.

לסיכום, הראינו כי רבא תופס שבבסיס המנגנון המורכב של החזקה עומדת האחיזה הפשוטה בכנס. אחיזה זו מהווה חזקה במובן בסיסי, ויש לה משמעויות שונות בתוך דיני חזקה הכלליים. הראינו שלוש סוגיות שבהם תפיסתו זו של רבא מגיעה לידי ביטוי - בנוגע לשאלה מיהו המוחזק בקרקע ומיהו המוציא מחברו, בנוגע לשאלת קיומה של חזקה רק בהקשר של דיונים משפטיים מסויימים ולא באחרים, ובנוגע לצורת ההחזקה ומה היא כוללת.

בשולי הדברים אעיר כי בסוגיית 'שכוני גוואי' נפסקה ההלכה כרב נחמן ולא כרבא, ובהתאם לכך רוב הפוסקים אכן קיבלו את שיטתו של רב נחמן באופן כולל, כך שרוב מוחלט של הדיונים מתפרשים כנובעים מתוך הרבדים של המחאה והשטר, והרובד הבסיסי של האחיזה בכנס נדחק לשוליים.